

Aleksandar Prnjat

Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja (BIHSI)
Fakultet za strane jezike Alfa BK univerziteta, Beograd

Protiv moralizatorskog pristupa Balkanu

U ovom radu autor analizira i komentariše knjigu Marije Todorove Zamišljanje Balkana. Autor ukazuje da Todorovu zanimaju načini na koje balkanske nacije introjektuju moralizatorske stavove koji se na Zapadu produkuju o njima. On ističe njen stav po kojem u imperijalnom diskursu kvalifikovati neka društva kao tribalna znači osloboditi one koji u tom diskurstu važe kao civilizovani i odgovornosti i empatije. Autor zaključuje da uz sve različite prigovore koji bi se mogli uputiti knjizi Zamišljanje Balkana, njena kritika balkanističkog diskursa kao moralizatorskog diskursa jeste uverljiva i podsticajna.

Ključne reči: Marija Todorova, Balkan, moralistički stav, Istok, Zapad

U svojoj uticajnoj knjizi *Zamišljanje Balkana*¹ Marija Todorova ukazuje na kontinuitet nepovoljnog prikazivanja žitelja Balkana na Zapadu i s tim u vezi postavlja pitanje: „...kako se čovek oseća kada ga nazovu Balkancem?“ (Todorova 1999: 73). Todorova Balkan određuje uže od jugoistočne Evrope, čak i u geografskom smislu. Kaže da je on „deo jugoistične Evrope“ (31). Ona naglašava da je ne zanima produkcija slike o sebi, već način na koji se ljudi koji žive na Balkanu odnose prema tom nazivu odnosno „kakve predstave i emotivni stavovi danas postoje u tom regionu“ (73). Todorova se ograđuje od esencijalizma pa utoliko pitanje na koji način stanovnici Balkana razmišljaju o sebi formuliše na sledeći način: „Kako pripadnici obrazovanih elita balkanskih nacija, opterećeni etničkom, nacionalnom, verskom, lokalnom raznolikošću, kao i drugim višestrukim identitetima, ili bar svesni njih, definišu svoj navodni balkanski identitet (to jest, odbacuju ga, prihvataju, imaju dvosmislen

---

¹ Knjiga je pod nazivom *Imaginarni Balkan* (1997) objavljena na srpskom dve godine pošto je izašla na engleskom, a pre njenih izdanja na bugarskom, maternjem jeziku autorke i na drugim jezicima. Za ovo ima zasluge kulturni antropolog Ivan Čolović, koji je izdavač i urednik Biblioteke XX vek. U radu ću na knjigu Marije Todorove upućivati najvećim delom po ovom izdanju.

ili ravnodušan stav prema njemu“ (74). Ona postavlja i pitanje da li žitelji Balkana sebe smatraju Balkancima (73). Upozorava da se nekritički polazi od shvatanja da Balkanci imaju negativnu sliku sami o sebi (73).

Mogli bismo reći da introjektuju moralizatorske stavove koje na Zapadu imaju o njima. Todorova međutim nipošto ne želi da analizira balkanske narode i njihove osobine po modelu analize „nacionalnog karaktera“, pošto se tom pojmu suprotstavlja, kako kaže „i iz metodoloških i iz moralnih razloga“ (74). Ona ukazuje da je termin „balkanizacija“ početkom dvadesetog veka ušao u vokabular evropskih pogrđnih reči (15). Taj termin je označavao „usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica“ (15) a isto tako i povratak tribalnom i varvarskom, odnosno zaostalom i primitivnom (isto). Sam termin „tribalno“ upućuje na to da je u civilizacijskom smislu Balkan hijerarhijski niže postavljen (317). Tim izrazom se, osim balkanaca, uglavnom kvalifikuju afrikanci (317). U imperijalnom diskursu kvalifikacija društva kao tribalnih znači, kako autorka primećuje, oslobađanje onih koji u ovom diskursu važe kao civilizovani „svake odgovornosti ili empatije“ (317). Empatija, po ovoj logici, i nije na mestu prema Balkancima, koji uostalom ne mare za standarde ponašanja onih koji su civilizovani (15).

Civilizovan svet se, po jednom uvreženom shvatanju, poklapa sa onim što u tom trenutku figurira kao Zapad. Od ovoga su u određenim periodima Evropske istorije postojala odstupanja. Tako je, na primer, u antičko doba jedna starija podela između civilizovanih i varvara išla je linijom sever – jug. Kod starih Grka to je bila podela između, kako Todorova ukazuje, Trakije na kulturnom Jugu i varvarske Skitije na Severu (29). A posle pada Rima, za Vizantiju je Zapad bio oličenje varvarstva (29). Međutim, autorka podseća i da su već Grci koristili Orijent kada su govorili o suprotnosti između civilizovanih i varvara. Posle takozvane Krize trećeg veka Rim je uveo podelu na Istok i Zapad. Ta distinkcija je od srednjovekovlja imala uže i šire značenje: „U periodu srednjeg veka podela se u užem smislu odnosila na opoziciju katoličanstva i pravoslavlja, a u širem na razliku između islama i hrišćanstva“ (29).

Ovim bi poznati diktum, koji se, ne samo u Srbiji, pogrešno pripisuje Svetom Savi, i koji na paradoksalan način locira Srbe između Istoka i Zapada, prestao da bude paradoksalan. On glasi da su Srbi „Istok na Zapadu i Zapad na Istoku“. Paradoks nestaje ukoliko on ukazuje da su za Otomansko carstvo i bliskoistočne narode pravoslavni narodi Balkana naprosto Zapad, dok su iz perspektive zapadnog hrišćanstva oni istočno hrišćanstvo, pa u tom smislu Istok. Međutim, Todorova primećuje da je verovanje hrišćanskog Istoka u svoju civilizacijsku superiornost, koje je bilo uzrokovano padom Rima, obesnaženo posle pada Konstantinopolja 1453. godine. Već tada je, primećuje ona, zbog sumraka Pravoslavlja i zbog ekonomskog uzdizanja Zapadne Evrope, pravoslavni svet počeo Istok da doživljava kao manje vredan u odnosu na Zapad

(317). U savremeno doba, sve balkanske nacije, osim Turaka se, po mišljenju Todorove, odriču veza sa Istokom (107). Ovo je razumljivo ukoliko se pod Istokom podrazumeva Islam, mada čak ni u tom slučaju nije sasvim precizno. Naime, Bošnjaci se takođe ne bi potpuno odrekli Istoka, dobrim delom zbog kulturnog aspekta Islama kao značajnog dela soptvenog identiteta.

Kada govori o različitim tradicijama koja su kuturno oblikovale Balkan, Todorova izričito ukazuje na dva glavna nasleđa. Prvo je nasleđe Vizantije sa njenim verskim, političkim, zakonskim i drugim uticajima. Kao drugo ona određuje pet vekova otomanske vladavine (31). Pošto je, za razliku od Vizantije, otomanska vladavina predstavljala period političkog jedinstva i vreme kada je jugoistočna Evropa dobila ime Balkan, Todorova smatra „...da ne bi bilo preterano zaključiti da Balkan predstavlja otomansko nasleđe“ (31). Taj stav doslovno ponavlja još jedanput pred kraj knjige (279)². Pre svega, treba reći da ovo zavisi od toga kako definišemo Balkan. Ako ga definišemo kao otomansko nasleđe jugoistočne Evrope, onda bi takav stav bio naprosto tautologija. A zatim, mada je tačno da su upravo otomanski elementi, pa čak i oni koji su se, kako Todorova kaže, opažali kao takvi, uticali na stvaranje stereotipa o Balkanu (31), njen zaključak je možda ipak preteran. Sa dobrim razlozima bi se moglo tvrditi da je na pravoslavne narode Balkana vizantijsko nasleđe imalo ne manje značajan uticaj. To bi proizlazilo već i iz same okolnosti da su i danas pravoslavni. A takođe i iz uvida da je kulturni identitet nešto što se, između ostalog, i bira. Tu je takođe i kasnija, veoma snažna, težnja ka prisvajanju modernog zapadnog modela. Ona, očekivano, izaziva i otpore. Naki autori su, ne sporeći činjenicu da su balkanski narodi pod Otomanskom vlašću „...morali da se oslanjaju na kulturu kao primarno sredstvo održanja svog identiteta“ (Lazić, 2003: 196), argumentovali da je u Srbiji došlo do takvog sukobljavanja i preklapanja Zapadne i Istočne kulture da taj rascep iznutra obeležava sve aktere: i one koji se zalažu za Istočni i one koji se zalažu za Zapadni model (Lazić, 2003).

Stav Marije Todorove o Balkanu kao otomanskom nasleđu ne korespondira najbolje ni sa njenom kritikom Ekdvarda Saida (Edward Said). Po toj kritici je on samo verbalno ali ne i suštinski odan ideji „da se ljudska stvarnost stalno gradi i razgrađuje“ (30).³ Suštinska odanost ovoj ideji obavezivala

---

² Drugi put ga, istina, ponavlja pošto je prethodno uvela jednu ublažavajuću kontekstualizaciju, a po kojoj je otomansko nasleđe najvažnije za svrhe njenog izlaganja (Todorova 1999: 279).

³ Todorova ne koristi izraz suštinski (essentialy) već organski (organically). Upor. Todorova, 1997: 11. Već sam gore pomenuo da se Todorova ograđuje od esencijalizma. To je, između ostalog, i jedna od metodoloških tačaka u kojima se ona nadovezuje na Saida. Naime, oboje odbacuju esencijalizam u istoriografiji, i to ne bez razloga. Ali je ipak pomalo komičan toliki strah od esencijalizma koji nekog navodi na izbegavanje čak i

bi i na uvažavanje okolnosti da je odmah posle proterivanja Otomana iz većeg dela Istočne Evrope, počela razgradnja otomanskog nasleđa u pravoslavnim državama koje su nastale na razvalinama Otomanske imperije⁴. Takođe ovaj zaključak Todorove ne korespondira dobro ni sa glavnom intencijom njene knjige, koja se po njenom samorazumevanju sastoji u pokazivanju da je Balkan u stanju „stalne i duboke promene“ (316).

Ako je otomansko nasleđe i imalo odlučujući uticaj tokom vekova otomanske vladavine, on je među pravoslavnim hrišćanima na Balkanu počeo da opada onog trenutka kada su se ti isti hrišćani oslobodili otomanske vladavine serijom ustanaka sa izvesnim revolucionarnim elementima⁵. Istovremeno sa formiranjem sopstvenih nacionalnih država, po ugledu na evropske nacionalne države, trajala je i razgradnja otomanskog nasleđa. Formiranje mnogih od tih država ne bi bilo moguće da nije postojala svest o srednjevekovnim državnim tvorevinama koje su postojale pre prodora Otomana u jugoistočnu Evropu, a koje su stvarane po modelu tadašnjih evropskih, a to u ovom slučaju znači, hrišćanskih država, najvećim delom pod uticajem Vizantije.

Kada govoreći o kontinuitetu nasleđa pomene i socijalističko nasleđe, ona kaže da će i ono, „kao i svako drugo nasleđe neminovno oslabiti da bi konačno prešlo u sferu percepcije“ (Todorova 2006: 29). Ovo socijalističko nasleđe svakako vezuje veći deo Balkana više za nasleđe Istočne Evrope, pa utoliko i za zapadnoevropske emancipatorske politike, nego za naslednicu Otomanskog carstva – Tursku. Koliko god su se teorije i naročito prakse emancipatorske politike u Istočnoj Evropi, razlikovale od onih u Zapadnoj Evropi, postojali su i značajni primeri kada se te teorije i nisu suštinski razlikovale, ili barem nisu percepirane kao suštinski različite, kao što je to slučaj sa jugoslovenskom praxis-filozofijom⁶. Ta filozofija nije tek jedna filozofska struja koja je

---

samog izraza „suštinski“ (essentialy), kao da bi već sama njegova upotreba bila dovoljna za pogubni prigovor o esencijalizmu.

⁴ Ta razgradnja otomanskog nasleđa kojem su pristupili pravoslavni narodi, jedan je od uzroka promene stava Zapada prema određenju Balkana kao dela Orijenta. Tako npr. Ketrin Fleming govori o procesu tokom kojeg se „Balkan koji je u sedamnaestom veku smatran izrazito 'orijentalnim', preoblikovao najpreu 'evropsku Tursku', a na kraju u deo 'Evrope', doduše jedan maglovit i ne baš najbolje definisan deo“ (Fleming, 2001:26).

⁵ U grčkom ustanku (1821 – 1830) najviše je bilo uticaja Francuske revolucije, a Hobsbaum (Hobsbawn 1966:140) smatra da je to bio i jedini slučaj među balkanskim ustancima protiv Turske u kojem je došlo do sjedinjavanja sa idejama Francuske revolucije.

⁶ Iz nekih teorijskih vizura, kao što je na primer ona koju zastupa Rosi Braidotti (Rosi Braidotti), istom redu fenomena pripadaju francuska filozofija subjekta posle drugog svetskog rata, frankfurtska škola, italijanski evro komunizam i jugoslovenski marksizam (pod kojim Braidotti verovatno ima u vidu jugoslovensku praxis-filozofiju). Upor. Braidotti 2006: 24.

postojala u jednoj državi, već je bila pokušaj da se teorijski promišlja politički eksperiment koji je bio na delu u toj državi – socijalističko samoupravljanje (Prњat 2019: 86). Ako je, kako Todorova tvrdi, u vreme kad je veći deo Balkana pripadao Istočnoj Evropi, Turska bila Zapad (Todorova 2006: 29), kako onda objasniti borbu za izvesna ljudska prava u savremenoj Turskoj, koja se glatko podrazumevaju u onim balkanskim državama koje su u to vreme bile Istočna Evropa (npr. ravnopravnost polova).⁷ Ako će međutim socijalističko nasleđe jugoistočne Evrope vremenom preći u sferu percepcije, kao što je to najvećim delom slučaj sa otomanskim nasleđem, vizantijsko nasleđe je, u obliku pravoslavnog hrišćanstva, živo i delatno (upor. Blagojevic 2008).

Jedna druga njena hipoteza je daleko interesantnija, mada se oslanja na njeno shvatanje o izjednačavanju Balkana sa njegovim otomanskim nasleđem. Reč je o njenom ukazivanju da je modernizacija Balkana podrazumevala širenje trgovine i industrijalizaciju i sa njom povezano stvaranje buržoazije kao i širenje racionalizma i sekularizacije (Todorova 1999: 31–32).⁸ S tim u vezi ona ukazuje da su stvaranjem birokratskih nacionalnih država Balkanci postajali Evropljani upravo tako što su „podražavali homogene evropske nacionalne države kao normu društvenog organizovanja“ (32).⁹ Utoliko bi nacionalistički ratovi na Balkanu devedesetih godina dvadesetog veka, sa užasima „etničkog čišćenja“, bili zapravo, po ovoj smeloj hipotezi, konačna evropeizacija Balkana. Ako se pod otomanskim nasleđem smatra nasleđe nadnacionalne imperije onda bi zaista nacionalizmi i nacionalizmom inspirisano nasilje, moglo da se tumači kao rastanak sa otomanskim nasleđem. Međutim, ako se uzme u obzir da je postotomanska Turska iskazivala sklonost ka nacionalizmu i nacionalističkom nasilju masovnih razmera, onda postaje jasno, zašto bi, nacionalizmom inspirisano nasilje prema civilima kojim se civilizovani opravdano zgražavaju, a ponekad i dvolično učitavaju kao ekskluzivnu praksu onih drugih, na primer Balkanaca. Upravo je ovo učitavanje jedna od glavnih poenti *Zamišljanja Balkana*. Knjiga opravdano iskazuje „moralno zgražavanje nad tuđim moralnim zgražavanjem“ (21). Povodom isticanja kako ima nečeg neevropskog u balkanskim pokoljima, ona sarkastično primećuje kako

---

⁷ U Srbiji je, na primer, i pre nego što je ona postala deo Istočne Evrope, dakle pre Drugog Svetskog rata, čak i uz svu tadašnju čudovišnu patrijarhalnost, ipak bilo moguće, makar i na nivou ekscesa, da žene objavljuju uvodnike na prvim stranama dnevnih novina (Maga Magazinović 1905), brane doktorate (Ksenija Atanasijević 1922, Anica Savić Rebac 1932) ili budu birane u članstvo nacionalne akademije (Katarina Ivanović u status počasnog člana Kraljevske srpske akademije 1876, a Isidora Sekulić u status dopisnog člana Srpske kraljevske akademije 1939). Do tada izborni nivo emancipacije žena osnažen je zvaničnom ideologijom ravnopravnosti polova u doba socijalizma.

⁸ Isto. Str 31–32.

⁹ Isto. Str 32.

„neosporno ima nečeg neevropskog u činjenici da Balkan nikako ne uspeva da dosegne dimenzije ostalih evropskih pokolja“ (20). Uz različite prigovore koji bi se mogli uputiti nekim pojedinačnim izvođenjima i ocenama, kritička analiza balkanističkog diskursa koju sprovodi Marija Todorova – a koja ovaj diskurs raskrinkava kao moralizatorski – jeste i uverljiva i podsticajna.

Literatura

- Blagojevic, M. (2008). Desecularization of Contemporary Serbian Society, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol.28: Iss. 1, 37-50. Dostupno na: <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol28/iss1/4> Pristupljeno: 17.02.2019.
- Braidotti, R. (2006). *Transpositions: On nomadic ethics*, Cambridge, Malden: Polity Press.
- Fleming, Kathryn E. (2001) Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija, *Filozofija i društvo*, XVIII: 11–32.
- Hobsbawn, E. (1966). *The Age of Revolution 1789 – 1848*. New York, Vintage Books.
- Lazić, M (2003). Serbia: A Part of Both the East and the West? *Sociologija*, Vol. 45, N° 3, 193-216.
- Прњат, А. (2019). Слобода као самоодређење у историјској пракси: Концепција Михаила Марковића. У: Мишо Кулић, Марија Летић (ур.) *Наука и стварност: Зборник радова са научног скупа. (Пале, 19. Мај 2018)*. Том 1, Пале: Филозофски факултет Универзитет Источно Сарајево, 84 – 114.
- Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Todorova, M. (2006). Predgovor drugom izdanju na srpskom jeziku. U: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, drugo izdanje, Beograd: Biblioteka XX vek, 5 – 36.

Aleksandar Prnjat

Against the Moralistic Approach to the Balkans

Summary

In this paper the author analyses and comments on the book by Maria Todorova *Imagining the Balkans*. The author indicates that Todorova is interested in the ways in which Balkan nations introject the moralistic views about themselves produced in the West. He emphasizes her opinion that in the imperialistic discourse to qualify some societies as tribal means to absolve those deemed civilized within that same discourse from responsibility and empathy. Todorova states that in the Middle Ages the East-West divide referred to the division between catholicism and orthodoxy on the one hand, and on the other, more general, to the difference between Islam and Christianity. Building on this, the author says that a famous saying, which is falsely attributed to

Saint Sava in Serbia, could be interpreted in the same way. The saying in question is that the Serbs are the East on the West and the West of the East. This dictum, according to the author, simply indicates that the Serbs, as well as the other orthodox Balkan nations, for the Western world represent eastern Christianity, and therefore the East, while for the Ottoman Empire, they represented Christianity and the West. The author concludes that despite all the various objections to the book *Imagining the Balkans*, its critique of Balkanistic discourse as moralistic is convincing and stimulating.

Key words: Maria Todorova, the Balkans, moralistic view, East, West